

KAPİTALİSTLEŞME SÜRECİNDE BİR OSMANLI ANADOLU KENTİ: BURSA, 1840-1914

Sevilay Kaygalak

Doktora Tezinin Sonuç Bölümü

İstanbul, İzmir, Adana, Beyrut, Halep ve Selanik gibi benzer örnekler bulunmakla beraber Bursa'nın dönüşümünü, Osmanlı toplumu açısından sıradan ya da tipik bir durum olarak değerlendirmek zor gözüküyor. İpek sektöründe kendini gösteren kapitalist sanayileşme göz önüne alındığında bu tekilliği vurgulamak daha da önem kazanıyor. Büyük miktar ve iyi kalitede yerel olarak yetiştirilen hammadde, üretim sürecinin gerektirdiği bol suyu sağlayacak zengin kaynaklar, bilgi ve deneyim sahibi, emeğini satarak çalışmaya hazır bir işgücü ve yatırıma yönel(til)ebilecek bir sermaye çevresi, Bursa'nın doğal, ticari ve tarihsel/toplumsal konumundan kaynaklanan kendine özgü koşullarının ürünüydü. Tüm bu özellikler, Osmanlı toplumsal dinamizmi içinde, 16. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa kapitalizminin zorunluluklarıyla da karşı karşıya gelerek 19. yüzyılda, Bursa'yı, kentleşme literatürümüze hâkim, "Batılı ilkeler ve uygulamalar doğrultusunda yapılan düzenlemeler" saptamasının ötesinde bir çözümlemeyi gerektiren köklü bir dönüşüme uğrattı.

Biz bu dönüşümü, ekonomik, politik ve kültürel düzeylerde yepyeni toplumsal ilişki, yapı ve süreçlerin ortaya çıkmasıyla ilişkilendirdik. 19. yüzyılda Bursa'da görünür hale gelen değişim, 17. yüzyıldan itibaren adım adım ekonomi ve topluma sirayet eden kapitalist mantığın sonucuydu ve bağımlı bir çerçevede gerçekleşti. Fakat bu bağımlılık ilgili literatürün varsaydığı üzere, "19. yüzyılda dünya kapitalist pazarına eklemlenmek"ten ibaret değildi; çünkü ne bu yüzyılla başladı ne de sadece değişim ve dolaşım ilişkileri düzeyinde kaldı. 16. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa kapitalizmiyle ticaret düzeyindeki ilk ilişkilermeler, rekabet baskıları yaratarak, kapitalizme özgü mantığı ve hareket yasalarını üretim düzeyinde de harekete geçirdi. Osmanlı devleti ve Bursa'daki yerli sınıf ve sınıf katmanları da bu süreçte etkin olarak yer aldılar. 19. yüzyıla varıldığında, Bursa kenti, "kapitalizmin taşrası" olarak nitelendirebileceğimiz bir varoluş ortaya koymaktaydı: Ne tam olarak içeride ne de dışarıda, basitçe merkeze öykünen, onu 'geriden' takip eden değil tarihsel olarak o merkezin kuruluşuna yardımcı ve -belki de- onunla işbölümünün gereği olarak 'eksik', 'tamamlanmamış', kısacası 'güdük' kalmış bir varoluş... Araştırmamız, Bursa'nın tarihsel

gelişimini bu şekilde kavrayabileceğimiz bir çerçeve sundu bize. Ayrıca Bursa'nın geçirdiği dönüşümü dünya-tarihsel bir perspektif içine yerleştirme çabasıyla araştırmamızın, Türkiye kapitalizmini çözümlemeye dönük bazı küçük iddialarda ya da en azından kimi açılımlarda bulunduğunu da söyleyebiliriz.

On ikinci yüzyıldan itibaren feodal üretim tarzının içine düştüğü üretkenlik krizi, tüccar sermayesinin çözücü etkisi, merkezi krallıklar etrafında bölgesel, ulusal ve en sonunda da uluslarüstü bir mekân ekonomisinin oluşması, piyasa değişiminin üretimin her alanına sızarak mülksüzleşme ve emek gücünün metalaşması olgularını hızlandırması ve nihayet 17. yüzyıldan itibaren burjuva devrimleriyle gerçekleşen siyasal iktidar değişiklikleri, kapitalizmi toplumsal bir biçim olarak ortaya çıkaran tarihsel sürecin çeşitli yönleriydi. Fakat kapitalizmi, özgül bir tarihsel biçim olarak ortaya çıkaran temel süreç, monarşik devletler altındaki siyasal merkezileşmenin getirdiği tek, birleşmiş/bütünleşmiş piyasalar aracılığıyla gerçekleşti. Feodal ticaretin, pazarların parçalılığından ve bir pazar ile diğeri arasındaki fiyat farklılaşmasından doğan kâra dayalı yapısından, dünya fiyatlarını kuran birleşik bir uluslararası ticaret ağına geçiş, bir “fırsat” olarak piyasanın, bir “zorunluluk” olarak piyasaya dönüşmesi anlamına geliyordu. Bu ticaret ağının oluşması, bütünleşmenin en etkin olduğu ve dolayısıyla tarımsal üretim üzerinde fiyat belirleyici piyasanın etkilerine (toprağın ticarileşmesi, kiracılık ilişkileri ve rekabetçi üretim gibi zorunluluklar) en erken giren İngiltere'nin öncülüğünde gerçekleşti. Kapitalizmin zorunluluklarını, diğer Avrupa devletlerine ve nihai olarak tüm dünyaya kabul ettirecek olan bu ticaret ağının gelişmesi, üretim maliyetlerini düşürme yönünde baskılar doğurarak rekabetçi bir üretim mantığını hayata geçirdi. Böylece feodal üretim tarzı üzerinde yavaş yavaş kapitalizme özgü ‘hareket yasaları’ (mâliyet tasarrufuyla kârı ençoklaştırma, uzmanlaşma, işbölümü ve yenilikler yoluyla üretkenliğin artırılması gibi) etkili olmaya başladı.

İngiltere merkezli bir Avrupa süreci olarak ortaya çıkan bu gelişmeler, kapitalizmin rekabet, birikim ve kâr maksimizasyonu zorunluluklarının tüm dünyada düzenli biçimde yayılmasını içeren evrensel bir tarihi başlattı. İnsanlığın hiçbir bölümünün diğerlerinden yalıtılmış biçimde gelişemediği koşulları yaratan bu durum, aynı zamanda farklı toplumsal formasyonların eşit biçimde gelişmesinin de önündeki en büyük engel oldu.

Osmanlı İmparatorluğu da, 16. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa kapitalizminin ticari ve ekonomik rekabet baskılarıyla karşı karşıya geldi. Bu dış dinamik aynı dönemde devletin yaşadığı mali krizle birleşerek ekonomi ve toplumu kapitalist yönde bir değişimin rotasına soktu. Bir yandan mali sıkıntıyı aşmak üzere başvurulacak çözümler (tağşişler, vergi gelirlerinin ve makamların, yerel gruplara, önce kısa bir süreliğine sonra da ömür boyu olacak

biçimde satılması, yeniçerilerin ulufelerini hazineye terk etmeleri koşuluyla esnaf loncalarında idari pozisyonlara atanmaları gibi) diğer yandan Avrupa kapitalizminin arz ve talep dinamikleri imparatorluktaki kırsal ve kentsel dengeler üzerinde de etkili oldu.

Tarımsal üretim fazlasının, Osmanlı kentleriyle Avrupalı tüccarlar arasında yoğun bir rekabete konu olması, bunun kırsal alanlardan yerel pazarlar ve kentlere gönderilen üretim miktarını azaltması ve merkez ve taşradaki devlet yöneticilerinin kentlere mal akışını sürdürmek üzere tarımsal üreticiler üzerindeki baskılarını artırması, bu durumunsa Anadolu köylülerinin önemli bir bölümünün, topraklarını terk ederek kentlere yönelmesine yol açması gibi gelişmeler, kır toplumu üzerinde olduğu kadar kentliler açısından da olumsuz sonuçlar doğurdu. Kırdan kopan bu nüfusun, devlete karşı ayaklanan tımar erbabıyla birleşmesi, 17. yüzyılın ilk yarısına kadar devam eden bir iç savaş haline kaynaklık etti. Bu durum kentlerde asayişin yitirilmesi ve yiyecek kıtlığı gibi sorunların yanı sıra kervan yollarının güvensiz hale gelerek ticaretin işlekliliğini yitirmesine de yol açarak Batı ve Orta Anadolu'daki kentleşmeyi uzun dönemde olumsuz etkiledi. Kentsel zanaat üretimi, Avrupalıların artan rekabetinin etkisiyle de gerilemekteydi.

İzleyen dönemde kentsel süreçler açısından en önemli gelişme, loncalara bağlı zanaat üretiminin örgütlenme yapısında ortaya çıkan değişikliklerdi. Devletin vergi gelirlerini iltizam ya da malikane usulüyle yerli gruplara satması sonucunda yerli eşrafin merkezi otorite karşısında artan gücü, bu durumun loncalara ilişkin devlet düzenlemelerinin gevşetilmesi ve kentsel üretimin loncalar dışına kayması gibi gelişmeleri harekete geçirmesi, Osmanlı Sultanları ve hanedan üyelerince kurulan vakıfların işletilmesinin mültezimlere devredilmesinin esnaf üzerindeki mali yükü artırması, loncalara girerek zanaatla uğraşan yeniçerilerin bu sistem üzerindeki yıkıcı etkileri, Osmanlı pazarına düşük kaliteli fakat ucuz Avrupa mallarının girmesi gibi gelişmeler, üretimin kapitalist tarzda örgütlenmesinin bazı önkoşullarını yarattı. Bu süreç 17. ve 18. yüzyıllar boyunca kimi zaman çeşitli sorunlara yol açarak kimi zaman değişimi zorlayarak kentlerin gelişme doğrultularını belirledi. 19. yüzyıl ise modern devlet oluşumunun getirdiği siyasi reformların da etkisiyle Osmanlı kentlerindeki değişimi görünür kılan yeni bir dönem başlattı.¹

On dördüncü yüzyılın sonlarından başlayarak uzun mesafe ticaretin önemli merkezlerinden biri olan Bursa kenti de, özgül tarihsel koşul ve durumları yanı sıra, bu genel süreçlerin etkisi altındaydı. On altıncı yüzyılın ikinci yarısına kadar, egemen üretim tarzının

¹ Avrupa ve Osmanlı tarihinin değişim öyküsünü anlamaya çalışırken bulgularından, tespitlerinden yararlandığımız kaynaklara, ilgili bölümlerde gönderme yaptığımız için, bir özet geçmeye çalıştığımız bu bölümde tekrar belirtme gereği duymadık.

getirdiği kır-kent işbölümü çerçevesinde işlevler edinmiş, sınıf, etnisite/din ve cinsiyet temelinde ayrışma dinamikleri gösteren, devingen bir toplumsal iç yapı ve bu yapının içerdiği süreçlerle karşılıklı bir belirlenim ilişkisi içinde ortaya çıkmış mekân örgütlenmesiyle Bursa, başka coğrafyalardaki diğer erken modern dönem kentleriyle benzerlikler içindeydi. İran'dan gerçekleştirilen ham ipek ithalatı, bu kentin en önemli ticari etkinliğini oluşturmaktaydı. İpekli dokumacılığın da geliştiği kentte, 17. yüzyılın ikinci yarısına varıldığında, İran ipeğine bağımlılığı ortadan kaldıracak düzeyde bir yerli üretime de geçilmişti. Bursa'nın zenginliğinin kaynağında yer alan ipekçilik faaliyetleri, aynı zamanda, kentsel değişimin temel dinamiklerinin de boy verdiği zemin oldu. Nitekim ipekçilik 16. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa ile artan ilişkilerin odağında yer almaktaydı.

On altıncı yüzyıl sonlarından 19. yüzyıla kadar geçen sürede Bursa'da, pek çoğu ipek sektörü etrafında baş gösteren, kapitalist bir mantığın ürünü olarak değerlendirebileceğimiz çok önemli değişimler yaşandı: Lonca dışı üretimin genişlemesi, maliyetleri kısarak kârı artırmaya çalışan bir üretim mantığının baş göstermesi, bu çerçevede vasıfsız işçi istihdamı, ücretli bir işgücü arzının ve fason bir üretimin doğması, düşük bir üretkenlik düzeyinde de olsa pazara yönelik üretimin yapılması, özel kişiler elinde biriken sermaye, profesyonel bir tefeci grubun ortaya çıkması, parasal ilişkiler ve ticari bir zihniyetin topluma derin biçimde nüfuz etmiş olması gibi... Tüm bu gelişmelerde Avrupa pazarının yarattığı talep ve rekabet baskıları önemli bir rol oynamıştı. Ancak Bursa kentsel toplumunun iç dinamiklerini de bu süreçlerden ayırmak mümkün değildir. İpek sektörünün gelişme seyri ile paralel biçimde gelişen nüfus artışları ve bununla bağlantılı olarak Bursa kentsel pazarının büyümesinin, kentin, kırsal çevresi üzerindeki sömürsünü artırması gibi gelişmeler bunun örneğiydi. 19. yüzyıla doğru Bursa, gelişkin kredi ağlarının da işaret ettiği üzere belli bir sermaye birikimine ulaşmış, emek ve hammadde açısından zengin, hem uluslararası hem de ülke içi pazara dönük üretimin yapıldığı bir kentsel merkez durumundaydı.

1800'lerin ortalarına doğru ise, kentte, Fransızlar başta olmak üzere Avrupalılar'ın uzmanlığı ve sermayesi altında gelişen bir sanayileşme baş gösterdi. İpek üretimi alanında buhar ve su gücüyle çalışan iplik çekim fabrikaları kuruldu. Sermaye yetersizliği, kullanılan teknolojiye yabancı olmak ve üretilen ham ipeğin neredeyse % 90'ının dışarıya ihraç edilmesinden kaynaklanan zorluklara rağmen kısa süre içinde çok sayıda yerli girişimcinin bu endüstriye katılımı dikkat çekiciydi. Ancak bunların Bursa toplum ve coğrafyasını daha yakından tanımak dolayısıyla düzenli olarak çalışacak bir işgücü bulmak, fabrikalara ucuz girdi (koza ve buhar makinelerini çalıştırmak üzere ucuz odun) sağlamak konularındaki üstünlükleri düşünüldüğünde, Avrupalı yatırımcıların yerlilerle karşılıklı bir bağımlılık ilişkisi

geliştirmiş olduklarını ileri sürebiliriz. Avrupalı tüccarların olduğu kadar yerli girişimcilerin de inisiyatifinde gelişen bu endüstri, yoğun bir ücretli emek kullanımını da beraberinde getirmişti.

1860'lara doğru ipek üretimi alanındaki sanayileşmenin ürünü olan fabrikalar, kentin silüetini de oldukça değiştirmişti. Fabrikaların mekân üzerindeki yer seçimine etki eden en önemli faktör, hammadde ve işgücü kaynaklarına yakınlıktı. Bu, düşük maliyetlerle üretimi gerçekleştirmek gibi tümüyle “kapitalist” bir mantığı yansıtmaktaydı ve mekânsal süreçleri bu mantığa tabi kılacak yeni bir kentleşme döneminin habercisiydi. Kentsel topraklar üzerinde kapitalist süreçlerin işlemeye başladığının bir diğer göstergesi ise, 1860'ların başında hazırlanan bir haritayla, kent alanının düzenli bir tapu sicilinin çıkarılmasına dönük bir sayımın yapılmasıydı. Bu harita, Bursa'daki kentsel yapılanmanın, 19. yüzyılın ikinci yarısıyla beraber, toprağın değişim değerini öne çıkaran bir süreçle karşı karşıya olduğunun çok önemli bir kanıtıdır.

Fabrikaların kentin çehresinde yarattığı yenilikle beraber, Osmanlı devlet ve toplumu için bir siyasi reformlar çağı olan bu yüzyılda, Tanzimat Fermanı'nın getirdiği modern şehircilik faaliyetleri, Bursa'nın görünümünde önemli değişikliklere yol açtı. Bu fermanla simgelenen yeni yönetim anlayışının sonucu olarak kent yönetimlerinin yeniden düzenlenmesi, yeni bina kategorilerini kent dokusuna kattı. Yeni bir kamu düzeni yaratma çabaları ise, ulaşım/haberleşme şebekelerinin oluşturulması, kentsel hizmetlerin modernleştirilmesi, yeni sosyal etkileşim mekânlarının ortaya çıkması gibi değişimleri beraberinde getirdi.

1900'lerin başına gelindiğinde, kent mekânına kamu binalarının yanı sıra bankalar, mağazalar, lüks oteller, müze, tiyatro, saat kulesi gibi çok sayıda yeni yapı eklenmişti. Bu yapılar sadece kentin görünümünü değiştirmekle kalmayıp, kent yaşamında yeni bir sosyalliğin de kurucusu oldular. Kentsel alanda boş zaman ve eğlence ihtiyaçlarını karşılamaya dönük yeni mekânlar belirmeye başladı. Göze çarpan bir diğer değişiklik ise kente gelen yabancı sayısındaki artışa bağlı olarak, misyoner okulları, kiliseler (azınlık kiliseleri dışında), konsolosluklar, oteller, Düyûn-u Umumiye bürosu ve bu daireye ait, kentin her tarafına dağılmış olan çok sayıdaki depo gibi, bağımlılığın mekânsal düzeydeki işaretleri olarak değerlendirebileceğimiz yapılarıdır.

Kent mekânının, 1860'lardan 1910'lara ortaya koyduğu çarpıcı değişim, ipek üretimi alanında meydana gelen teknolojik ve örgütsel yenilikler, doğal afetler ve Tanzimat reformlarının etkisiyle ortaya çıkmıştı ve 19. yüzyılın ikinci yarısında Bursa -geleneksel yapısını önemli ölçüde korumakla beraber- endüstriyel bir üretimin gerçekleştiği fabrikaları;

geniş cadde ve h k met binalar yla yeniden yapılanan kent merkezi; dik açılı planda yapılmış mahalleleri ve demiryolu ile sanayileşen modern bir kente özgü pek çok özelliği bünyesinde taşıma taydı. Ne var ki kentlilerin gündelik yaşamlar n  sürdürdükleri maddi çerçevenin iyileştirilmesine yönelik değişimin hızı, kentin Avrupa ülkelerine ipek ipliği satan bir ihracat merkezine dönüşüyle ilintili değişmelerle karşılaştırıldığında oldukça mütevazi kalıyordu. Demek ki, Bursa'nın yaşadığı bu süreçte, sanayi devrimi sonrası Avrupa'nın artan ham ipek gereksinimi değişimin en belirleyici dinamiğini oluşturma taydı. Ancak daha önce de vurgulad ğımız üzere Bursa'nın bu d ş dinamiğin etkisi altına girmesi, 19. yüzyıla özgü bir olgu değildi. Bu yüzyılın sonlarına doğru üretim ve tüketim tarzlarında, yönetim anlayışında ve toplumsal kurumlarda, me  nsal pratik ve süreçlerde, sosyalleşme ve bilinç biçimlerinde, değerler dizgesinde kendini iyice belli eden değişimin kökü bundan iki yüzyıl öncesine uzanıyordu. Değişimin bu niteliğini, ticaret, üretim, emek süreçleri, yönetsel/siyasal kurum ve işleyişler, toplumsal yaşam ve kır-kent ilişkileri düzeyindeki ayrıntılarıyla ortaya koyan bulgularımız, Türkiye'deki kent tarihi araştırmaları alanında, mevcut kuramsal çerçevelerin kültürelci, Avrupa merkezci ve dar görüşlü ufkunun artık aşılması gerektiğine ilişkin güçlü bir temel sunuyor.